

دلایل نگاری شیعیان در سیره نبوی ﷺ

حکمت حکیمی فر*

چکیده

دلایل نگاری یکی از شاخه‌های تاریخ‌نگاری در سیره نبوی است. محدثان و متکلمان اسلامی در مقابل منحرفان و مخالفان نبوت رسول خدا، به دلایل نبوت رسول خدا ﷺ یا به نبیین معجزات آن حضرت استناد کرده‌اند و به نگارش کتاب در این موضوع پرداختند. شاید بتوان گفت مهم‌ترین و قوی‌ترین دلایل نگاری‌ها در قرن سوم تا اوایل قرن پنجم به وجود آمد زیرا جریان‌های مخالف و نیرومند در این دوران در برابر حضور اسلام شکل‌گرفته بود و لازم بود تا در برابر این جریان‌های انحرافی ایستادگی شود. دلایل نگاری به‌عنوان یکی از گرایش‌های خاص در کنار سیره نگاری پیامبر اسلام ﷺ و امامان علیهم‌السلام در برابر جریان‌های مخالف، ایستادگی کرده و اعتقادات مردم را محفوظ داشته است. شیعیان از جمله کسانی بودند که برای این مهم قدم برداشتند و آثاری را در این راستا خلق کردند، آنچه در این تحقیق ارائه خواهد شد بررسی دلایل نگاری شیعیان در سیره پیامبر اسلام ﷺ در محدود زمانی صدر اسلام تا قرن هفتم هجری است.

واژه‌های کلیدی

دلایل نگاری، تاریخ اسلام، شیعیان، سیره پیامبر اسلام ﷺ

---

*. دانش‌آموخته سطح دو گرایش تاریخ اسلام مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا علیه‌السلام.

مقدمه

دلایل نگاری در تاریخ اسلام برای بیان دلایل نبوت و معجزات رسول گرامی اسلام ﷺ و امامت اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام است و راه‌های اثبات نبوت، کرامات، معجزات و سیره اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی را مورد بررسی قرار می‌دهد. دلایل نگاری به‌عنوان یک فن در قرن چهارم برای پاسخ‌گویی به شبهات گسترده به کار گرفته شد.^۱ البته از اواخر قرن دوم و ابتدای قرن سوم مورد استفاده قرار گرفته است. مورخان بزرگی همچون دینوری و مدائنی در آثار خود از این سبک نگارشی بهره جسته‌اند. شواهد تاریخی و حدیثی که بخاری^۲ صاحب الصحیح در باب اثبات خاتم، در قالب بیش از ۷۰ حدیث بیان کرده است، نشان از توجه به دلایل نگاری هم‌زمان با سیره نگاری در بین مسلمانان است. کتاب دلایل بیهقی (م ۴۵۸ هـ)، ابو نعیم اصفهانی (م ۴۳۰ هـ) و ابوالقاسم اصفهانی (م ۵۳۵ هـ) در قرون چهارم، پنجم و ششم کامل‌ترین نوشته از این نوع است. این نوشتار با معرفی کتاب‌های دلایل نگاری شیعیان، اتهامات مخالفان مبنی بر اینکه شیعیان فاقد آثار دلایل نگاری در اثبات نبوت پیامبر اسلام ﷺ و ائمه اطهار علیهم السلام هستند برطرف می‌نماید.

یکی از مهم‌ترین سؤالاتی که پیرامون سیره نگاری شیعیان مطرح می‌شود آن است که آیا شیعیان، دلایل نگاری داشته‌اند؟ برای یافتن پاسخ این سؤال باید منابع دست‌اول شیعیان در قرن اول تا هفتم هجری مورد بررسی و تحقیق علمی قرار گیرد تا یافته‌های تحقیق، پاسخی به سؤال اصلی تحقیق باشد. اگر شیعیان، اولین سیره نگاران نبوی هستند پس چرا آثار مستقلی از آن‌ها در رابطه با دلایل نگاری برجای نمانده است؟ و یا اینکه دلیل توجه محدثین و مورّخین به دلایل نگاری چیست؟

از مهم‌ترین انگیزه‌های دلایل نگاری توسط اصحاب، تعلیم و روایت سیره پیامبر اکرم به‌منزله‌ی اسوه‌ای نیکو^۳، و عنایت قرآن کریم به سرگذشت امت‌های پیشین است.

۱. رسول، جعفریان، منابع تاریخ اسلام، قم، انتشارات انصاریان، ۱۳۸۷، ص ۸۴.

۲. خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد او مدینه السلام، بیروت، دارالکتب العلمیه، ج ۲، ص ۳۴.

۳. ر.ک. [بی تا] صالحی شامی، ج ۴، ص ۲۰ / ۳.

دلایل نگاری شیعیان در سیره نبوی ﷺ

ائمه و اصحاب به مانند قرآن، با دیدی انتقادی و با اهداف تعلیمی و تربیتی به تاریخ نگریسته و از این رهگذر به سیره انبیا^۱ و وضع ملت‌های پیش از بعثت و عرب روزگار جاهلیت و سیره پیامبر اسلام توجه داشتند.

دو مقاله توسط قاسم خانجانی با موضوع «دلایل نگاری در سیره پیامبر اسلام ﷺ» و «نگاهی به دلایل نگاری در سیره پیامبر اسلام ﷺ» در خصوص پیشینه پژوهش به چاپ رسیده است^۲، اما بیش‌تر به معرفی کتاب‌های دلایل نگاری (اهل سنت) پرداخته است. رسول جعفریان در کتاب «منابع تاریخ اسلام» به‌طور اختصار در بخش «تحول در سیره‌نویسی» به شیوه‌های مختلف سیره نگاری پرداخته است که از جمله آن، بحث دلایل نگاری است و کتاب‌های «دلایل النبوت ابو داوود سجستانی (م ۲۷۵)»، «اعلام النبوه از ابن قتیبه دینوری (م ۲۷۶)» و «دلایل النبوه ابن ابی الدنيا (م ۲۸۱)» را معرفی کرده است.

دلایل نگاری در میان اهل سنت

الف. کتاب‌های دلایل نگاری مهم و اثرگذار اهل سنت

شهرت کتاب‌های دلایل نگاری در میان اهل سنت مرهون سبک و شیوه نگارش «دلایل النبوه و المعرفه احوال صاحب الشریعه» ابوبکر احمد بن حسین بیهقی (م ۴۵۸ هـ) است. کتاب بیهقی از مهم‌ترین و گسترده‌ترین کتب دلایل نگاری به شمار می‌رود و کتابی روایی و مأخذ آن بیش‌تر منابع حدیثی صحاح سته است. مؤلف از کتاب‌های مغازی مهم از قبیل مغازی موسی بن عقبه بهره گرفته است. متن کتاب مغازی به دست ما نرسیده است و کتاب دلایل النبوه آن را حفظ کرده است. حجم زیادی از روایات ابن اسحاق در این کتاب آمده که بر اساس آن می‌توان بخشی از موارد حذف‌شده در روایت ابن هشام را، به دست آورد. دقت در اسناد کتاب دلایل، می‌تواند فقرات مفقودشده بسیاری از آثار آن دوره را روشن کند.

دلایل از دید بیهقی و دیگران به معنی معجزه است و وی در بخش نخست کتاب،

۱. نهج‌البلاغه، خطبه‌های ۱۹۲، ۱۶۰، ۱۹۴ و نامه شماره ۹.

۲. مراجعه شود به نشریه: تاریخ در آینه پژوهش پاییز ۱۳۸۵ - شماره ۱۱ (۲۶ صفحه) - از ۱۳۱ تا ۱۵۶؛ جعفریان، رسول، منابع تاریخ اسلام، ص ۱۰۰.

معجزات انبیای گذشته را آورده و آنگاه به معجزه جاودان پیامبر اسلام اشاره نموده است. ذهبی در ستایش این کتاب پس از نقد بعضی از کتب دلایل می‌گوید: «فعلیک بدلائل النبوة للبيهقي رحمه الله فانه كلة هدى و نور».

دومین کتاب مهم دلایل نگاری از اهل سنت، کتاب «شرف النبى ﷺ» ابوسعید خرگوشی (م ۴۰۷) است. ابوسعید عبدالملک بن محمد بن ابراهیم خرگوشی منسوب به محله خرگوش در نیشابور از علما و محدثان برجسته نیمه پایانی قرن چهارم است. وی از مشایخ بیهقی است. به خاطر عدم ذکر عنوان کتاب توسط مؤلف در مقدمه کتاب؛ نویسندگان کتب تراجم و فهارس، از آن به نام‌های مختلفی چون: «کتاب دلایل النبوة»، «کتاب فی دلایل النبوة»، «شرف النبوة»، «شرف المصطفى» یاد کرده‌اند. در مقدمه اصل عربی، مؤلف موضوع کتاب را «شرف النبى» توصیف کرده است و همین مبنای تسمیه کتاب به «شرف النبى» و «شرف المصطفى» شده است. متن عربی کتاب برجای نمانده و تنها نسخه فارسی آن از نجم الدین محمود راوندی (زنده در ۵۷۷-۵۸۵) توسط محمد روشن با عنوان شرف النبى ﷺ در سال ۱۳۶۱ در حدود ۷۳۰ صفحه به چاپ رسیده است. نویسنده بایبان شمائل، اخلاق پیامبر ﷺ، مزاح‌ها، نام‌ها، شرف‌های پیامبر اسلام در قرآن، انساب و معجزات نبی مکرم اسلام، به بیان دلایل نبوت و سیره حضرت رسول پرداخته است. شرف النبى از منابع درجه اول سیره و مغازی نیست و از نظر روایات تاریخی دارای اهمیت اندک است و در میان کتب شمائل و دلایل به پایه کتاب دلایل النبوة بیهقی نمی‌رسد ولی به دلیل حسن ترتیب، تبویب و عدم ذکر سند روایات، مورد پذیرش عموم قرار گرفته است و دستمایه‌ای برای واعظان، ذاکران و قصه‌گویان شده است.

سومین اثر مهم اهل سنت در دلایل نگاری کتاب «دلایل النبوه ابو نعیم اصفهانی (۴۳۰)» در یک جلد است. از ویژگی‌های مهم این کتاب، بیان برتری رسول گرامی اسلام ﷺ از نظر قرآن کریم و توجه به معجزات آن حضرت پیش از تولد، دوران کودکی، دوران نوجوانی و بعثت و پس از آن است.

ب. سایر کتاب‌های دلایل نگاری اهل سنت

۱. اعلام النبوه، المامون، عبدالله بن هارون العباسی (م ۲۱۸ هـ)؛
۲. آیات النبی (صلی الله علیه واله و سلم) المدائنی، ابوالحسن علی بن محمد بن عبدالله (م ۲۲۴ هـ)؛
۳. امارات النبوه؛ ابواسحاق الجوزجانی (م ۲۵۹ هـ)؛
۴. دلایل النبوه، ابوزرعه الرازی (م ۲۶۴ هـ)؛
۵. اعلام النبی ﷺ، ابو سلیمان داود بن علی بن داود بن خلف اصفهانی (م ۲۷۰ هـ)؛
۶. اعلام النبوه ابو داود سجستانی صاحب السنن (م ۲۷۵ هـ)؛
۷. اعلام النبوه از ابن قتیبه دینوری (م ۲۷۶)؛
۸. دلایل النبوه، ابواسحاق ابراهیم بن الهیثم بن المهلب البغدادی (م ۲۷۷ هـ)؛
۹. دلایل النبوه ابوبکر ابی الدنيا (م ۲۸۱)؛
۱۰. دلایل النبوه ابواسحاق ابراهیم بن اسحاق الحربی (۲۸۵)؛
۱۱. دلایل النبوه، ابوبکر الفریانی (م ۳۰۱ هـ)؛^{۱۰} تحقیق عامر حسن صبری، مکه

---

۱. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، تحقیق رضا تجدد، ص ۱۲۹، سخاوی، محمد بن عبدالرحمن، الاعلان بالتویخ لمن ذم التاريخ، دمشق، مطبعه البرقی ۱۳۴۹، ص ۹۱

۲. ابن ندیم، همان، ص ۱۱۲

۳. نسخه خطی آن در دارالکتب دمشق به شماره ۱۰۴ موجود است

۴- همان، ۲۷۲

۴ ابن ندیم، ص ۲۷۲

۵ حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، كشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون، الطبعة الاولى، بیروت، دارالکفر، ۱۴۱۴ هـ ج ۱، ص ۵۸۰

۶. ذهبی، محمد بن احمد، تحقیق شعيب الارنوط، الطبعة السابعة، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۰ هـ ج ۱۳، ص ۲۹۷.

۷. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، تحقیق رضا تجدد، ص ۲۵۲ و سخاوی، همان ص ۹۵.

۸. ذهبی، محمد بن احمد، تحقیق شعيب الارنوط، الطبعة السابعة، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۰ هـ ج ۱۳، ص ۴۰۲.

۹. سخاوی، همان، ص ۹۱.

۱۰. همان، ص ۲۳۰.

المکرمه، دار حراء، ۱۴۰۶هـ

۱۲. دلائل النبوه ابواسحاق ابراهيم بن حمادالبغدادي المالکی (م ۳۲۰ هـ)؛
۱۳. دلائل النبوه ابو احمد العسال الاصبهانی (م ۳۴۹ هـ)؛
۱۴. دلائل النبوه، ابوالقاسم سليمان بن احمد الطبرانی (م ۳۶۰ هـ)؛
۱۵. دلائل النبوه، ابو الشيخ عبدالله بن محمد بن حيان (م ۳۶۹ هـ)؛
۱۶. دلائل النبوه، ابوعبدالله منده (م ۳۹۵ هـ)؛
۱۷. دلائل النبوه، ابن فارس (م ۳۹۵ هـ)؛
۱۹. اعلام النبوه، ابو المطرف عبدالرحمن بن محمد بن فطيس الاندلسی القرطبی (م ۴۰۲ هـ)؛
۲۰. اثبات نبوه النبي ﷺ احمد بن الحسين الزيدی (م ۴۲۱ هـ)؛
۲۱. دلائل النبوه، ابوالعباس جعفر بن محمد المعروف بالمستغفری (م ۴۳۲ هـ)؛
۲۲. دلائل النبوه، ابن دلهات، احمد بن عمر بن انس العذری الاندلسی (م ۴۷۸ هـ)؛
۲۳. اعلام النبوه، ابوعبدالله بن عبدالعزيز البکری القرطبی، صاحب معجم ماستعجم (م ۴۸۷ هـ)؛

دلائل نگاری در میان شیعیان

پیشینه شیعیان درتالیف با تأکید بر معجزه و دلائل نگاری

مرحوم شیخ حر عاملی (م: ۱۱۰۴) در کتاب «وسایل الشیعه» با اشاره به تعداد کتاب‌های نگارش یافته شیعیان در سه قرن نخست بیان می‌کند: دانشمندان و محدثان

۱. همان، ص ۲۹۸.

۲. ذهبی، همان، ج ۱۶، ص ۱۲۸.

۳. همان، ص ۲۰۰.

۴. ذهبی، همان، ج ۱۶، ص ۱۲۸.

۵. بروکلیمان ۳۶۳/۱ (۴۴۷)، ذیل ۶۱۹/۱. (ترجمه عربی ۲۳۱/۶).

۶. حاجی خلیفه، همان، ص ۵۳۶.

۷. همان، ج ۱۹، ص ۳۵.

دلایل نگاری شیعیان در سیره نبوی ﷺ

هم‌عصر ائمه اطهار علیهم‌السلام از زمان امیرالمؤمنین علیه‌السلام تا زمان امام حسن عسکری علیه‌السلام، شش هزار و شش صد کتاب به رشته تحریر درآورده‌اند.^۱

صحابیان بزرگ شیعه که در تاریخ‌نگاری دستی داشته‌اند عبارت‌اند از: عبیدالله ابن ابی رافع و اصبع بن نباته که با تألیفات مختلف در حفظ و نشر اندیشه‌های شیعه کوشیده‌اند. کتاب‌های فهارس و رجال بخش اعظمی از این کتاب‌هایی را که امروزه در دست نیستند و از بین رفته‌اند را نام برده‌اند.

ابن ندیم پیشینه تألیف در میان شیعیان را از قرن نخست هجری بیان کرده است. تقدم شیعیان در جمع‌آوری آثار نبوی و ائمه اطهار علیهم‌السلام موجب شده تا ذهبی از علمای اهل سنت در شرح حال ابان بن تغلب بیان کند که: «اگر وثاقت اشخاصی چون ابان به سبب گرایش به تشیع رد شود، بسیاری از آثار و احادیث نبوی از بین می‌رود».^۲

احمد بن عبیدالله ثقفی کتاب «المیضیه فی اخبار مقاتل آل ابی طالب» و کتاب «فی تفضیل بنی‌هاشم و ذم بنی‌امیه و اتباعهم»^۳، محمد بن زکریا بن دینار «الجمل الکبیر»، «الجمل المختصر»، «صفین الکبیر»، «مقتل الحسین»^۴ و ابراهیم بن محمد الثقفی (۲۸۳) کتاب‌هایی با عناوین «المبتدا و المغازی و الرده»، «اخبار عمر»، «اخبار عثمان»، کتاب «الدار»، «الغارات» و «اخبار زید»، «اخبار محمد (نفس زکیه) و ابراهیم» را تألیف کرده‌اند.

علی بن حسن بن علی بن فضال^۵ از نویسندگان بزرگ شیعه و از اصحاب امام هادی و امام حسن عسکری علیهم‌السلام و فطحی المذهب (فطحیه کسانی هستند که بعد از شهادت امام صادق علیه‌السلام به امامت عبدالله پسر آن حضرت قائل شدند) از اهل کوفه و ثقه، دارای علم فراوان و حدیث زیاد، نوشته‌های خوب، غیر معاند، در مرام و مسلک نزدیک به اصحاب شیعه اثناعشری، در فقه کتاب‌های خوب و زیادی دارد و دارای سی کتاب از

۱. شیخ حر العالمی، محمد بن الحسن، وسایل الشیعه، مکتبه الاسلامیه، تهران، چاپ ششم، ۱۳۶۷.

۲. ابن هشام، السیره النبویه، دارالمعرفه، بیروت (بی تا)، ج ۱، ص ۳۴۴.

۳. برگرفته از مقاله؛ اصحاب امامان شیعه و سیره نگاری، حسین حسینیان مقدم، دوره‌های سیره نگاری نبوی در حوزه‌های شیعی، ذاکری، علی‌اکبر، پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، شماره ۱۳۹ و ۱۴۰.

۴. الفهرست ابن ندیم، ص ۱۶۶.

۵. خوبی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، قم، مدینه العلم ج ۱۱، ص ۳۳۲ و ۳۳۳.

جمله دلایل انبیا است.^۱ مرحوم کشی از محمد بن مسعود نقل کرده: در عراق و اطراف خراسان، افقه و افضل از علی بن الحسن در کوفه ندیدم. هر کتابی از ائمه علیهم السلام در هر موضوعی بود، نزد وی موجود بود، احفظ از همه مردم بود جز اینکه فطحی و قائل به امامت عبدالله بن جعفر بود، محمد بن مسعود او را از فقها و علمای بزرگوار شمرده است.^۲

کتاب سیره محمد ابن اسحاق بن یسار (۸۱-۸۵/۱۵۰-۱۵۱) نیز خیلی مهم است. او اولین کسی است که سیره جامعی را بانظم منطقی مطالب ارائه کرد. ابان بن عثمان بجللی (م ۱۷۰) یکی دیگر از چهره‌های سیره‌نویس قرن دوم هجری است که اغلب در مآخذ با عنوان ابان بن عثمان احمر بجللی نام‌برده می‌شود و در کنار سیره نگاری، به دلایل نیز توجه داشته است.

– نقش عالمان و بزرگان شیعه در تداوم سیره نگاری و دلایل نگاری

منابع شیعی که در سده‌های سوم تا پنجم هجری توسط عالمان شیعه تألیف شده‌اند را منابع دست‌اول و منابع بعد این تاریخ را منابع دست‌دوم می‌نامند و از آنجایی که تمام یا بخشی از منابع دست‌اول از بین رفته‌اند، می‌توان منابع دست‌دوم را با مسامحه به‌عنوان منابع دست‌اول شمرده و از آن‌ها استفاده کرد. آثاری که از قرن چهارم، پنجم و ششم به این سو به رشته تحریر درآمده‌اند، چکیده و یا خلاصه‌ای از آثار گذشتگان بوده و برخی مواقع نیز دارای نوآوری‌هایی در سبک بیان، تاریخ و... در آن‌ها مشاهده می‌شود.

منابع اصلی دلایل نگاری شیعیان

۱. الأرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد از شیخ مفید ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان عکبری (۳۳۶ - ۴۱۳ ق) است. این کتاب در موضوع زندگی‌نامه نگاری ائمه اطهار علیهم السلام در میان امامیه، از اهمیت بالایی برخوردار است؛ بیش‌تر نوشته‌ها به این کتاب استناد کرده‌اند. علاوه بر این تاکنون کسی به توانمندی شیخ مفید نتوانسته به تفصیل به نگارش مناقب و سیره اهل بیت بپردازد. به امام علی و حسنین علیهم السلام که در حوادث تاریخی

۱ همان، ص ۳۳۱ و ۳۳۳.

۲ زندگانی عسکریین علیهم السلام امام علی النقی علیه السلام؛ عباس حاجیانی دشتی؛ موعود اسلام؛ چاپ اول، ۱۳۸۶.

دلایل نگاری شیعیان در سیره‌ی نبوی ﷺ

صدر اسلام دارای نقش سیاسی برجسته‌ای بودند، با نگاه ویژه‌ای پرداخته‌اند. از مهم‌ترین بخش‌های این کتاب، بررسی جریان و دلایل قیام امام حسین علیه السلام و حوادث عاشورا به سبک تاریخی و به‌دور از مباحث فرا تاریخی و لاهوتی است که نمونه این اثر در منابع امامیه، بسیار اندک است.^۱

ویژگی‌های الأرشاد

الف. ارائه فصول منظم؛

ب. بیان دلایل فضیلت امیرالمؤمنین علیه السلام؛^۲

ج. بیان و ارائه سند؛

این کتاب نقش اساسی در باورهای تاریخی شیعیان داشته و دارد و همیشه مورد توجه علمای شیعه بوده است. علامه حلی آن را با عنوان (المستجد من الارشاد) تلخیص کرده است.^۳

۲. روضة الواعظین و بصیرة المتعظین اثر ابوعلی، محمد بن حسن فتال نیشابوری

(شهادت ۵۰۸ هجری) در زندگینامه و فضائل معصومین علیهم السلام است. کتاب او را می‌توان جزو آثار دوره اول و از ابتکارات دانست. زمان دقیق نگارش آن روشن نیست. از دو اثر وی «التنوير في معاني التفسير» و «روضه الواعظین و بصیرة المتعظین»، اثر دوم به دست ما رسیده است درحالی‌که نویسنده به تفسیر خود شهرت داشته است. کتاب به گونه مجلس به مجلس، سامان‌یافته و از نام آن برمی‌آید که مربوط به مجالس وعظ بوده است^۴ و در ۹۶ مجلس تنظیم شده است که درباره نبوت حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم، امیرالمؤمنین علیه السلام، حضرت زهرا علیها السلام، شرح حال و مناقب ائمه اطهار و فروع دین و مباحث اخلاقی^۵ است. در تنظیم مجلس‌ها، پیوستگی تاریخی را رعایت نکرده است مانند اینکه ولادت

۱ برگرفته از مقاله؛ اصحاب امامان شیعه و سیره نگاری، حسین حسینیان مقدم و دوره‌های سیره نگاری نبوی در حوزه‌های شیعی، ذاکری، علی‌اکبر، پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، شماره-۱۳۹ و ۱۴۰.

۲ دایرةالمعارف مصاحب، ج ۱/ ۹۵۴، شرکت کتاب‌های جیبی.

۳ همان و دوره‌های سیره نگاری نبوی در حوزه‌های شیعی، ذاکری، علی‌اکبر، مجله حوزه، شماره ۱۳۹.

۴ ترجمه مهدوی دامغانی، ص ۱۵،

۵. سلطان الواعظین، ریحانه الادب، ج ۳ و ۴ ص ۳۹؛ مقدمه تفسیر مجمع‌البیان.

پیامبر ﷺ را بعد از بعثت می آورد و برخی مباحث مانند جنگ‌ها و مغازی پیامبر را هم طرح نکرده است. گاهی به اشتباه این کتاب به شیخ مفید نسبت داده شده است که درست نیست. شاید منظور از شیخ مفید، ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان درگذشته ۴۱۳ هجری نیست بلکه منظور محمد بن حسین نیشابوری ملقب به مفید است که پدر بزرگ ابوالفتوح رازی و برادر شیخ عبدالرحمن مفید نیشابوری است.

۳. اعلام الوری باعلام الهدی؛ امین الاسلام فضل بن حسن طبرسی (درگذشته ۵۴۸) (تفرشی) از دانشمندان برجسته سده ششم هجری است که به دلیل کتاب تفسیری «مجمع البیان» (تألیف به سال ۵۳۰) و «جوامع الجامع» (تألیف به سال ۵۴۲) شهرت دارد و تألیفات گسترده‌ای در زمینه‌های مختلف دارد.^۱ اعلام الوری باعلام الهدی، یکی از آثار مهم در دلایل نگاری است.

ویژگی‌های اعلام الوری

الف. بیان خلاصه‌ای از دیدگاه شیعه درباره سیره رسول خدا ﷺ و امامان علیهم السلام و بحث امامت آنان.

ب. تأکید بر ایجاز گویی برای توده‌های مختلف شیعیان.^۲ به سبک شیخ مفید در الارشاد، در ارائه مطالب از مصادر و منابع خود نام نمی‌برد.^۳

ج. استفاده از منابع اهل سنت؛ ابوعلی طبرسی از منابع عامه در این کتاب استفاده کرده است.^۴

د. تدوین کتاب بر اساس موضوع؛ برخلاف کتاب‌های تاریخ و سیره و مغازی که بر اساس سال حوادث زندگی رسول خدا نگاشته شده‌اند، طبرسی بر اساس موضوعات، تقسیم‌بندی خاصی در کتاب ارائه و هر موضوعی را در فصل جداگانه نقل کرده است مانند آنکه غزوات حضرت را یکجا و به ترتیب زمان رخداد آنها گزارش کرده است.

۱. اعلام الوری بأعلام الهدی، لأبی علی الفضل بن الحسن الطبرسی، تصحیح و تعلیق علی‌اکبر غفاری ۱۳۹۹ هـ، دار المعرفة، بیروت.

۲. رسول جعفریان، منابع تاریخ اسلام، ص ۱۹۴.

۳. رسول جعفریان، تاریخ تشیع در ایران، ج ۲، ص ۵۱۵، ۵۱۶.

۴. منابع تاریخ اسلام، انتشارات انصاریان، ۱۳۷۶، ص ۱۹۴، ۱۹۶.

۴. الخرائج و الجرائح قطب‌الدین راوندی، سعید بن هبة الله، متوفای ۵۷۳ هجری. از شاگردان «طبرسی» است و با دو روش متفاوت در تألیفات خود به سیره نگاری رسول گرامی اسلام و اهل بیت علیهم‌السلام می‌پردازد.^۱

این کتاب داستان حضرت آدم علیه‌السلام و زندگانی حضرت ادریس و نوح علیهم‌السلام و دیگر پیامبران را به ترتیب تقدم زمانی بیان کرده است. باب هفدهم مقایسه معجزات پیامبر و اوصیای آن حضرت با پیامبران گذشته، باب هیجدهم در معجزه بودن قرآن و باب نوزدهم در تفاوت معجزه با حيله و مکر و باب بیستم علامات و مراتب خارق عادات است.^۲ ترجمه آن به فارسی با نام کفایة المؤمنین فی معجزات الائمة المعصومین منتشر شده است.

۵. الثاقب فی المناقب، از ابوجعفر عمادالدین، جعفر بن علی مشهور به ابن حمزه طوسی (م ۵۶۰) است. این کتاب از نظر محتوا شباهت زیادی به کتاب معاصرش الخرائج و الجرائح راوندی دارد و مؤلف بدون اشاره به زندگی و شرح حال معصومان، فقط به مناقب، کرامات، حوادث خارق‌العاده، مقام ائمه در علم، شجاعت، تواضع، روایات عجیب و غریب درباره زنده کردن مرده یا علم غیب و خیر از باطن افراد و تکلم با حیوانات و... پرداخته است که به نظر می‌رسد برخی از این روایات غالیانه باشد مثلاً خبری که می‌گوید امام حسن مجتبی علیه‌السلام جنسیت زن و مردی را تغییر داد!^۳

۶. النوادر؛ ضیاءالدین فضل‌الله حسنی راوندی؛ سید ابوالرضا ضیاءالدین، فضل‌الله بن علی بن عبیدالله حسینی راوندی (زاده راوند کاشان و درگذشته ۵۷۰ ق) از علما و مشایخ بزرگ شیعه، رئیس مذهب، ادیب و شاعر و از برجسته‌ترین علمای قرن ششم و از مشایخ ابن شهر آشوب و منتجب‌الدین بن بابویه و شیخ محمد بن حسن طوسی - پدر خواجه‌نصیرالدین طوسی - و اکثر علمای بزرگ دوران خود بوده است.

۱. مقدمه؛ کتاب الخرائج و الجرائح.

۲. این کتاب با تحقیق توسط مدرسه المهدی در سه جلد منتشر شده است. ترجمه آن به فارسی بنام کفایة المؤمنین فی معجزات الائمة المعصومین است.

۳. ابن حمزه طوسی، محمد بن علی، زنده در ۵۶۶ ق، الثاقب فی المناقب، محقق؛ علوان، نبیل رضا، ایران، قم، انصاریان، چ سوم، ۱۴۱۹ ق.

۷. **الفهرست؛ شیخ منتجب الدین قمی؛** او در کتاب فهرست خویش، در هنگام ترجمه جدش نسب خویش را چنین بیان می‌کند: علی بن عبدالله بن الحسن بن الحسين بن بابويه القمی الرازی. بابویه جد شیخ منتجب الدین، همان بابویه، جد علی بن الحسين بن موسی بن بابویه قمی (پدر شیخ صدوق) است. او در حالی که خود، از افاضل و عالمان نامدار قمی بوده است، نسبتش به خاندان بزرگ بابویه، از جمله شیخ صدوق، بر اعتبارش افزوده است.^۱

۸. **فضائل امیرالمؤمنین؛ شاذان بن جبرئیل قمی (۵۱۴ ق)؛** در عصر خویش، به عنوان فقیهی برجسته و محدثی توانا و پرمایه مطرح بوده است. شخصیت علمی او آنچنان در اوج و شکوه قرار داشت که تمامی دانشمندان هر یک به زبانی به ستایش او برخاسته‌اند. فقیه برجسته، عالم فاضل، فقیه عظیم الشان و جلیل‌القدر^۲ و استادی بزرگ است.^۳

۹. **کشف الغمه فی معرفة الائمة؛ از ابوالحسن علی بن عیسی اربلی^۴ (م ۶۹۳)** اربلی در اوایل قرن هفتم هجری در شهر اربل به دنیا آمد. در دوران جوانی و اواخر خلافت حکمرانان بنی‌عباس در زادگاه خویش به فن کتابت و نویسندگی اشتغال داشت و بعد از آن که هلاکوخان مغول بر شهرهای اسلامی، از جمله بغداد استیلا یافت و حکومت بغداد به دست خاندان باکفایت و دانش دوست جوینی افتاد، علی بن عیسی اربلی در «دیوان انشاء» (اداره اسناد رسمی و مکاتبات دولتی) با آنان به ویژه عطاء الملک جوینی معروف به علاءالدین همکاری نزدیک داشت. اربلی با خواجه‌نصیرالدین طوسی،

۱. سید فضل‌الله راوندی، وبگاه الشیعه بازبینی شده در اسفند ۱۳۹۰. شیخ صدوق (ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی) با دعای حضرت حجة صاحب‌الزمان (عج) در سال ۳۰۶ هـ به دنیا آمد. او دومین محمد از سه محمدی است که کتب اربعه را تألیف نموده‌اند و دارای کتابها و تألیفات ارزشمندی از جمله من لایحضره الفقیه است.

۲. امل الآمل؛ ج ۲، ص ۱۳۰ و حلبی، ابن زهره، حمزة بن علی حسینی، غنیة النزوع الی علمی الأصول و الفروع، در یک جلد، مؤسسه امام صادق علیه‌السلام، قم: ۱۴۱۷ هـ ق.

۳. بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۸.

۴. بروجردی، آقا حسین طباطبایی - مترجمان حسینیان قمی، مهدی - صبوری، م، منابع فقه شیعه، ۳۱ جلد، انتشارات فرهنگ سبز، تهران: ۱۴۲۹ هـ ق.

دلایل نگاری شیعیان در سیره‌ی نبوی ﷺ

سید رضی الدین علی بن موسی بن طاووس، یوسف بن مطهر حلی (پدر علامه حلی) و حسن بن یوسف بن مطهر حلی (علامه حلی) معاصر و مرتبط بود و مورد توجه مردان سیاست و وزارت از جمله ابن علقمی وزیر دانش دوست و شیعه او آخر حکومت عباسیان، عطا ملک جوینی و برادرش شمس‌الدین بود. پدر وی امیر فخرالدین ابوالفتح اربلی مدتی حکومت اربل را عهده‌دار بود.

۱۰. شیخ برهان‌الدین محمد بن محمد بن علی الحمدانی القزوینی.^۱ آثار وی در

تاریخ و دلایل نگاری از بین رفته است.

۱۱. نهج الحق و کشف الصدق از علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (م

۷۲۶ق). کتاب نهج الحق علامه حلی یکی از استدلالی‌ترین کتب اعتقادی شیعه است. این کتاب به‌طور مختصر و بدون زوائد نوشته شده است. کتاب نهج الحق را علامه به امر سلطان محمد خداپنده (اولجایتو) نگاشته است. علاوه بر مباحث اعتقادی، به بخشی از مباحث فقهی و اصول فقه هم پرداخته است. علامه در این کتاب قصد داشت تشیع را در اصول و فروع معرفی کند و کج‌روی‌ها و کج‌اندیشی‌های مخالفان را جواب دهد. او در کتاب خود، اصول و فروع را هم‌زمان آورده و به‌صورت تطبیقی بین شیعه و سنی بحث نموده است.

بعد از وفات مؤلف، فضل بن روزبهان اصفهانی در رد و نقض آن، کتاب «ابطال الباطل و اهمال کشف العاطل» را تألیف نمود. شهید قاضی سید نورالله شوشتری کتاب روزبهان را نقد و از آراء علامه حلی دفاع نمود. او کتاب خود را «احقاق حق» نام نهاد. وقتی عامه از کتاب قاضی اطلاع پیدا کردند او را آن‌قدر مورد ضرب و شتم قرار دادند تا در سال ۱۰۱۹ ه. ق به شهادت رسید.^۲ علامه محمدحسن مظفر در تکمیل کار قاضی نورالله کتاب «دلایل الصدق فی نهج الحق» را تألیف کرد. کتاب نهج الحق در رویکرد سلطان محمد خداپنده به مذهب تشیع و شیعه شدن، نقش بسزایی داشت.

۱. عاملی، حرّ، محمد بن حسن، أمل الآمل، ۲ جلد، ه. ق.

۲. یوسف بن مطهر، علامه حلی، نهج الحق و کشف الصدق، ۱ جلد، دارالکتاب البنانی، بیروت، ۱۹۸۲ م.

سایر منابع دلایل نگاری شیعیان

علاوه بر عالمان بزرگ شیعه، سایر دانشمندان و مورخان شیعه نیز در زمینه‌ی اثبات نبوت و معجزه‌های پیامبر اسلام ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام آثاری نوشته‌اند که به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. **أعلام النبوة** از ابو حاتم احمد بن حمدان رازی و **رسنانی** (۳۲۲ ق) وی در فشاپویه ری متولد شد. او مبلغ توانمند و متکلم قوی بود و نقش مهمی در گسترش شیعه در ری، گیلان، قزوین، طالقان، آذربایجان، اصفهان و همدان (نواحی جبال یا عراق عجم) در اوایل قرن ۴ ق داشت.^۱ وی مرداوایج مؤسس آل زیار را با مناظرات علمی به تشیع رهنمون ساخت ولی علمای اهل سنت نزد مرداوایج زیاری، سعایت او را نمودند و مرداوایج را پیشیمان ساختند و به دستگیری و قتل ابو حاتم رازی تحریک نمودند. ابو حاتم زن و فرزندی نداشت و فرار کرد اما در میانه راه بیمار شد و در اثر گرسنگی در آذربایجان درگذشت و از محل قبر او خبری نیست. در اینکه او از کدام فرقه شیعه (اسماعیلیه، فاطمیه و امامیه) بود، اختلاف است.

ویژگی کتاب اعلام النبوه

الف. اثبات عقلانی نبوت پیامبران الهی و ائمه اطهار علیهم‌السلام؛
 ب. ارائه نظریه وحدت ادیان الهی در اصل و منشأ پیدایش خود؛ نام ادیان و نام انبیاء آن‌ها مانند برخی ادیان ایران - حنظله بن نون (پیامبر مقتول ایرانی) - آمده است؛
 ج. بیان خصوصیات علوم اسلامی؛
 از نظر او، حکمت و تمامی علوم و کشفیات حکمای باستان، یونانی، هندی و ایرانی، از آموزش انبیای الهی به آنان است. ابو حاتم شرح مناظرات و گفت‌وگوهای خود با محمد بن زکریای رازی را در کتاب اعلام النبوه آورده و نظرات او را رد کرده است. او در این کتاب از رازی اسم نبرده است و در اشارت به او، به لفظ «ملحد» اکتفا کرده است. کتاب چند بار در تهران به کوشش صلاح صاوی و غلامرضا اعوانی منتشر شده است.

۱. جعفر سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ۱۵ جلد، مؤسسه امام صادق علیه‌السلام، قم - ایران، اول.

۲. دلایل الائمه و احتجاج المعجزة الانبياء و الائمة؛ از محمد بن مسعود عیاشی در

اوایل قرن چهارم.

ابونصر محمد بن مسعود بن محمد بن عیاشی سلمی سمرقندی کوفی، معروف به عیاشی (م در حدود ۳۲۰)، فقیه، محدث، رجال‌شناس، مفسر، منجم و در فضل، ادب و فهم؛ سرآمد اهل عصر خود در نواحی خراسان بود و در تفسیر، علوم قرآن، تاریخ و سیره تألیف داشت که کتاب‌های دلایل نگاری او عبارت‌اند از: از احتجاج المعجزة الانبياء و الائمه، دلایل الائمه. کتاب تفسیر عیاشی مشهور است.^۱

۳. الدلائل و المعجزات از ابوالقاسم کوفی (م ۳۵۲)؛ علی بن احمد بن موسی،

متکلم و فقیه عصر خود و از غلات شمرده می‌شد و دارای تألیفاتی از جمله کتاب «الاستغاثه فی بدع الثلاثة» درباره بدعت‌های سه خلیفه نخست و کتابی با عنوان «الدلائل و المعجزات و تثبیت نبوت الانبياء» داشت که نجاشی از آن‌ها یاد کرده است. علامه آقابزرگ تهرانی با عنوان کتاب «دلایل الائمه و معجزاتهم» یاد کرده است.^۲

۴. دلایل النبی ﷺ احمد بن یحیی (م)؛ احمد بن یحیی بن حکیم، ابوجعفر اودی

صوفی کوفی، ثقة و مورد اعتماد بود. چون پشم فروش بود به او صوفی گفته‌اند. وی برادرزاده ذبیان (ابن اخی ذبیان) است. وی کتاب دلایل النبوة داشته است.^۳

۵. الاحتجاج لنبوت النبی ﷺ اسماعیل بن علی (م در حدود ۲۳۰ ق)؛ اسماعیل بن

علی بن اسحاق بن ابی سهل بن نوبخت از متکلمان، فقها و بزرگان در دین است. وی دارای تألیفاتی است از جمله آنان کتاب «الاحتجاج لنبوة النبی ﷺ» و کتاب «الانوار فی تواریخ الائمه».^۴

۶. الدلائل از ابوالعباس عبدالله بن جعفر حمیری قمی (م ۲۹۷)؛ مشهور به شیخ

قمین و کوفین و از اصحاب امام هشتم تا امام یازدهم است. وی ثقة و مورد اعتماد بود

۱. بروجردی، آقا حسین طباطبایی - مترجمان: حسینان قمی، مهدی، صبوری، م، منابع فقه شیعه،

۳۱ جلد، انتشارات فرهنگ سبز، تهران - ایران، اول، ۱۴۲۹ ه.ق.

۲. همان.

۳. همان.

۴. همان.

و بسیاری از کوفی‌ها از او حدیث شنیده‌اند. وی تألیفات بسیاری دارد که کتاب الدلائل یکی از آنهاست.

۷. **الدلائل ابو عبدالله محمد بن ابراهیم بن جعفر نعمانی** (م قرن ۴)؛ معروف به ابن ابی زینب و از بزرگان دین، جلیل‌القدر و دارای جایگاه رفیع و از شاگردان شیخ کلینی بود. از تألیفات او می‌توان کتاب الدلائل و الغیبه را نام برد. وی به شام رفت و در آنجا درگذشت.

۸. **دلایل از ابو محمد عبد الباقي ابن محمد بصری** (قرن ۵)؛ عبد الباقي بن محمد بن عثمان خطیب بصری از متکلمان و بزرگان علما عصر خود بود. وی وارد ری شد و شیخ مفید عبدالرحمن نیشابوری بر او (حدیث) خواند و معاصر شاگردان شیخ طوسی (م ۴۶۰) و سید مرتضی (م ۴۰۶) و خطیب بغدادی (م ۴۶۳) بود. تألیفات وی عبارت از کتاب «الدلائل» و کتاب «الحجج و البراهین فی امامه امیرالمؤمنین و اولاده احد عشر» است. تولد و وفات او مشخص نیست ولی از طبقه معاصرانش می‌توان حدس زد در (قرن ۵) از دنیا رفته است.^۲

۹. **محمد بن جریر بن رستم طبری صغیر** (قرن ۵)؛ ابوجعفر طبری آملی مازندرانی از چهره‌های برجسته فقهای شیعه و از معاصران شیخ طوسی و نجاشی است. وی از خاندان جریر بود که به تشیع شهرت داشتند. وی غیر از محمد بن جریر طبری شیعه و صاحب کتاب «المسترشد» است که شیخ طوسی به وی لقب کبیر داده است زیرا راوی کتاب المسترشد، ابومحمد حسن بن حمزه، متوفی ۳۵۸ هجری است، درحالی‌که صاحب کتاب «دلایل الإمامة» - شخصیت مورد بحث - معاصر شیخ طوسی، متوفی ۴۶۰ هجری است؛ مشایخ وی همان مشایخ شیخ طوسی هستند. او کتاب «دلایل الإمامة» را بعد از سال ۴۱۱ هجری نگاشته است زیرا در این کتاب می‌گوید: «من این روایت را در کتابی به خط شیخ ابو عبدالله حسین بن غضائری رحمه الله دیدم» و غضائری متوفی ۴۱۱ هجری است، لذا باید وفات او بعد از این تاریخ بوده باشد. او با یک واسطه از شیخ

۱. بروجرودی، آقا حسین طباطبایی، مترجمان: حسینیان قمی، مهدی - صبوری، م، منابع فقه شیعه، ۳۱ جلد، انتشارات فرهنگ سبز، تهران، اول، ۱۴۲۹ ه.ق.
۲. همان.

دلایل نگاری شیعیان در سیره‌ی نبوی ﷺ

صدوق روایت نقل می‌کند و شیخ صدوق هم با یک واسطه کتاب المسترشد را نقل می‌کند پس فاصله میان صاحب دلایل و صاحب المسترشد سه واسطه است.^۱ صاحب دلایل، معاصر نجاشی است در حالی که نجاشی کتاب المسترشد را با دو واسطه روایت می‌کند. در مقابل، سید توالی در «مدینه المعاجز» و «علامه مجلسی» در «بحار» و علامه «سید هاشم بحرانی» در مقدمه «مدینه المعاجز» این دو را یک نفر دانسته‌اند. آقابزرگ تهرانی او را غیر از محمد بن جریر طبری کبیر صاحب کتاب «المسترشد» می‌داند. وی دارای تألیفات ارزشمندی است، از جمله: دلایل الإمامة، مناقب فاطمة الزهراء و ولدها علیها السلام و نور المعجزات.^۲

۱۱۹

۱۰. المسترشد فی الامامه از ابو جعفر محمد بن جریر بن رستم آملی طبری کبیر (زنده در اواخر قرن ۳ و اوایل قرن ۴)؛ اطلاعات چندانی از او در منابع نیست. وی از متکلمانی است که «حسن بن حمزه طبری» تنها راوی شناخته شده اوست که در ۳۵۸ ق در گذشته است. وی در طبرستان ساکن بود و در زمان حکومت علویان طبرستان (۲۵۰-۳۱۶ ق) می‌زیست. کتاب او «المسترشد فی الامامه» مورد استفاده ابن شهر آشوب در «مناقب» و ابن ابی الحدید در «شرح نهج البلاغه» قرار گرفته است.

نجاشی و شیخ طوسی از آثار دیگر او یاد نکرده‌اند اما ابن شهر آشوب از کتاب «الفاضح» و ذهبی کتابی به نام «الرواه عن اهل البیت» از او نام برده‌اند. قاضی نورالله شوشتری نیز کتابی با عنوان «الایضاح» در امامت به او نسبت داده است. نخستین بار ابن شهر آشوب در قرن ۶ ق در «معالم العلماء» به اشتباه «دلایل الامامه» را به ابن رستم نسبت داده است. اسناد نشان می‌دهد تألیف کتاب دست کم بیش تر از یک قرن بعد از زمان صاحب المسترشد بوده است.

۱۱. الثاقب فی المناقب از ابن حمزه طوسی (م ۵۶۰)؛ ابو جعفر عمادالدین، جعفر بن علی مشهور به ابن حمزه طوسی است که کتاب او در بردارنده معجزات است.^۳

۱. همان.

۲. همان.

۳. ابو جعفر عمادالدین، جعفر بن علی، الثاقب فی المناقب.

۱۲. مناقب آل ابی طالب از ابو جعفر رشید الدین محمد بن علی ابن شهر آشوب مازندرانی (م ۵۸۸)؛ وی از شاگردان امین الاسلام طبرسی است. کتابی با عنوان «مناقب» و در عین حال که معجزه نگاری هم هست دارد اما می توان بخشی از آن را جزء سیره نگاری شمرد. در آغاز به نبوت، معجزات، سیره و غزوات حضرت پرداخته است. تمامی مطالب کتاب «مناقب» را علامه مجلسی در بحار الانوار و حیوة القلوب آورده است. این کتاب نقش زیادی در گسترش سیره نبوی و فضائل علوی داشته و دارد.^۱

۱۳. اثبات الهداه شیخ حر عاملی (م ۱۱۰۴)؛ وی به بیان معجزات معصومین پرداخته و راه راوندی را در این کتاب تکمیل کرده است و به گونه ای همانند دلایل النبوة و الجرایح است.^۲

۱۴. اثبات النبوه میرزا عیسی بن محمد حسن بن عیسی فراهانی حسینی ملقب به میرزا بزرگ (م ۱۳۲۷ یا ۱۲۳۸)؛ وی در شیراز به دنیا آمد و به تحصیل پرداخت و سالها در خدمت عموی خود «میرزا محمد حسین وفا» که وزیر کریم خان زند بود درآمد و پس از انقراض دولت زندیه به دربار آقا محمدخان آمد و در سلطنت فتحعلی شاه چون عباس میرزا نایب السلطنه گردید، میرزا عیسی به قائم مقامی رسید. وی رساله ای در باب جهاد و احکام آن موافق آراء علماء امامیه (احکام الجهاد = جهادیه کبیر) به مناسبت جنگ بین روس و ایران نوشت و رساله ای دیگر، در رد بریادری نصرانی در اثبات نبوت خاصه، به نام «اثبات النبوه» نوشت. میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی فرزند او است که به سال ۱۲۵۱ کشته شد. وفات میرزا عیسی در «مجمع الفصحا» در سال ۱۳۲۷ و در «طرائق» در سال ۱۳۲۸ نوشته شده است.^۳

۱۵. ابو مخنف لوط بن یحیی بن سعید بن مخنف بن سلیم ازدی (۱۵۷)؛ از مورخان شیعه در قرن دوم و از اصحاب امام صادق علیه السلام بشمار می رود.^۴ گفته شده است

۱. ابو جعفر رشید الدین محمد بن علی ابن شهر آشوب مازندرانی، (م. ۵۸۸)، مناقب آل ابی طالب، [بی تا]، [بی جا]، تاریخ یعقوبی، ج ۲ ص ۴۰۳.
 ۲. لسان المیزان، ج ۲ ص ۳۴۴.
 ۳. رجال النجاشی، ص ۳۲۰، ش ۸۷۵.
 ۴. هشام بن محمد سائب کلبی (۲۰۴).

دلایل نگاری شیعیان در سیره نبوی ﷺ

که او رافضی بود و صحابه را دشنام می‌داد.^۱ بیش تر روایات ابن مخنف از امام صادق علیه السلام است.^۲ از آثار او ابوالفرج اصفهانی در مقاتل الطالبین و اغانی و همچنین طبری (۵۸۶) روایت، نقل کرده است.

۱۶. **واقدی محمد بن عمر بن واقدی اسلمی - (م ۲۷۷)؛** او را وابسته و آزاد کرده عبدالله بن بریده اسلمی دانسته و کنیه ابو عبدالله داشته است. به سبب وام‌دار شدن به سال یکصد و هشتاد به بغداد آمد و در آن شهر منزل ساخت. او سفری به رقه و شام کرد و باز به بغداد برگشت و همان‌جا بود تا هنگامی که مأمون از خراسان به بغداد آمد و واقدی را به سرپرستی قضای منطقه عسکر مهدی گماشت. واقدی بر آن شغل بود تا در بغداد به شب سه‌شنبه یازدهم ذی‌حجه سال دویست و هفت در هفتاد و هشت سالگی درگذشت و روز سه‌شنبه در گورستان خیزران به خاک سپرده شد. واقدی به سال یکصد و سی در پایان خلافت مروان بن محمد زاده شد. کتاب‌های او را در الفهرست ابن ندیم چنین آمده است:

- ۱- کتاب التواریخ و المغازی و المبعث. ۲- کتاب اخبار مکه. ۳- کتاب الطبقات.
- ۴- کتاب فتوح الشام. ۵- کتاب فتوح العراق. ۶- کتاب الجمل. ۷- کتاب مقتل الحسين.
- ۸- کتاب السیره. در مجموع ۲۸ کتاب برای او ثبت کرده‌اند.

۱۷. **ابن ابی عُمیر، محمد بغدادی (م ۲۱۷)؛** مَهَلَب بن ابی صُفْرَه از موالیان به شمار می‌رود و از اصحاب امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام است که به دلیل مواضع شیعی و آگاهی از موقعیت شیعیان یا به سبب پرهیز از پذیرش منصب قضا در ایام هارون و پس از شهادت امام رضا علیه السلام در عصر مأمون عباسی گرفتار زندان و شکنجه شد. کتاب‌هایی در زمینه‌ی مغازی ارائه کرده است.

آثار مبتنی بر دلایل نگاری که مفقود شده‌اند

حوادث گوناگونی از جمله حاکمان ستمگر و خلفای ظالم عباسی موجب

۱. ابن ندیم، الفهرست، بی تا، بی جا، ص ۱۴۴ و جبل عاملی، سید محسن، اعیان الشیعه، ج ۴۶، ص ۱۷۱ و آقابزرگ تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج ۳، ص ۲۹۳.
۲. همان ۱۴۴.

دگرگونی و از بین رفتن آثار علمی بسیاری شده است. بعد از آنکه در بخش‌های قبلی به معرفی نمونه‌های مهم کتاب‌های دلایل اشاره کردیم؛ در این بخش به آثاری خواهیم پرداخت که فقط در تاریخ اسمی از آن‌ها باقی مانده است.

۱. ابو عبدالله بزوفری، حسین بن علی بن ابی سفیان، کتابی با نام «سیره النبی و الائمة فی المشرکین» داشته که اکنون موجود نیست.

۲. کتاب «اوصاف النبی» از شیخ صدوق (۳۸۱).

۳. کتاب «المغازی» و کتاب «المناقب» از علی بن ابراهیم قمی (زنده ۳۰۷).

۴. کتاب «المغازی و السیره» از ابو عبدالله محمد بن عمران خراسانی (م ۳۷۸).

۵. «المغازی و السیر» از ابوالقاسم زید بن اسحاق جعفری.

۶. کتاب «المغازی» ابوالبختری وهب بن وهب.

۷. کتاب «السیر» از ابوالفتح محسن بن حسین بن احمد.

۸. احمد بن خالد برقی^۱ (م ۲۸۰) کتابی به نام «المغازی» تدوین کرد و ابوطالب

زیدی (م ۴۲۴) تنها گزارشی از برقی درباره ساخت منبر رسول خدا ﷺ نقل کرده است.

۹. کتاب «صفات النبی» از علی بن حسن بن فضال کوفی (۲۷۰ تا ۲۹۰).

۱۰. کتاب «السیر و الاخبار» عبدالعزیز بن یحیی جلودی (م ۳۳۲).

۱۱. عبدالله بن ابی رافع (م ۸۰)؛ نخستین صحابی امام علی علیه السلام بود که فهرستی از

صحابه (و تابعین) همراه با امام علی علیه السلام را در نبردهای آن حضرت ارائه داد. عبدالله

میمون بن أسود قدّاح؛ ابراهیم بن هاشم (م ۲۶۰) و احمد برقی (م ۲۸۰) برخی اخبار او

را نقل کرده‌اند. نقش او را در توسعه و شکوفایی سیره نگاری باید در تدوین کتاب

«مبعث النبی صلی الله علیه وآله و اخباره» و بیان روایات اهل بیت علیهم السلام جستجو کرد.

۱. برقی، احمد بن محمد بن خالد، رجال البرقی - الطبقات، محقق / مصحح: طوسی، محمد بن الحسن / مصطفوی، حسن، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ش.

نتیجه‌گیری

خدای متعال نبی مکرم اسلام ﷺ را اسوه و الگویی برای همه مسلمانان معرفی کرده است، لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا (الأحزاب/۲۱)؛ قطعاً، برای شما در (اقتدا به) رسول خدا سرمشقی نیکوست؛ برای آن‌کس که به خدا و روز بازپسین امید دارد و خدا را فراوان یاد می‌کند. «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (آل‌عمران/۳۱)؛ بگو اگر خدا را دوست دارید از من پیروی کنید تا خدا دوستتان بدارد... مَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا...»؛ (حشر/۷) و آنچه فرستاده خدا به شما داد آن را بگیریید و از آنچه شمارا بازداشت، بازایستید. «وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ، إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ» (نجم/۳ و ۴)؛ او از سر هوی سخن نمی‌گوید. این سخن جز وحی نیست.

شیعیان برای حفظ و نگهداری از سیره و سنت رسول گرامی اسلام، سعی و تلاش فراوانی کردند. امیرالمؤمنین علیه السلام به‌عنوان رهبر شیعیان جهان، برای حفظ سنت رسول الله صلی الله علیه و آله تمام تلاش خود را به کار برد تا جامعه از سیره الگوی خود جدا نگردد و همواره برای هدایت جامعه سعی خود را به کار بست.

در خطبه ۱۵۹ نهج‌البلاغه، پس از برشمردن بخشی از سنت‌های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله درباره ارزش و اهمیت سنت آن حضرت می‌فرماید: «به پیامبر پاک و نیکویت اقتدا کن و از آن حضرت پیروی نما؛ زیرا آن حضرت برای کسی که بخواهد پیروی کند، سزاوار پیروی است و برای کسی که بخواهد خود را منتسب به آن حضرت کند، انتسابی شایسته است. محبوب‌ترین بندگان نزد خدا کسی است که از پیامبرش پیروی کند.»^۱

شیعیان نیز به تاسی از رهبران و امامان علیهم السلام در ثبت، حفظ و پاس‌نگویی به شبهات در اثبات امامت ائمه هدی علیهم السلام کوشیده‌اند. دانشمندان و محدثان هم‌عصر ائمه اطهار علیهم السلام از زمان امیرالمؤمنین علیه السلام تا زمان امام حسن عسکری علیه السلام، شش هزار و

۱. «... فتناس بنبیک الاطیب الاطهر صلی الله علیه و آله، فان فیہ اسوہ لمن تاسی و عزاء لمن تعزی فان احب العباد الی الله، المتاسی بنبیه و المقتص لآثره...» نهج‌البلاغه فیض الاسلام، خطبه ۱.

شش صد کتاب به رشته تحریر درآورده‌اند برخلاف اهل سنت که ثبت احادیث را در یک دوره‌ای توسط خلفا منع کردند و یا اگر احادیث بیان می‌شد غالب آن‌ها اسرائیلیات و داستان‌هایی بود که توسط ابوهریره و به دستور شخص خلیفه دوم برای مردم بیان می‌شد. شرایط زمان مورخان، سیره نگاران و علمای شیعه در سده‌های نخستین را با توجه به حاکمیت خلفای اموی و عباسی، باید در وضعیت خاص و در حال تقیه در نظر گرفت. با این شرایط سخت، آثار ژرف بی‌شمار از اندیشمندان و بزرگان و اصحاب خاص اهل بیت علیهم‌السلام برای اثبات حقانیت، معجزات و کرامات آن‌ها نوشته شده است. ادعای عدم نقش شیعیان در دلایل نگاری، دور از انصاف است چراکه دلایل نگاری همچون سیره نگاری به‌عنوان یک علم مستقل مطرح و در میان بزرگان و محدثان شیعه رواج داشت، هرچند در لابه‌لای احادیث آن را ذکر می‌کردند.

فهرست منابع

۱. ابن هشام، محمد بن عبدالملک، **سیره النبوی** ﷺ، ترجمه و انشای رفیع الدین همدانی، مقدمه و تصحیح اصغر مهدوی، تهران: خوارزمی، ۱۳۶۱.
۲. ابن شهر آشوب مازندرانی، ابوجعفر محمد بن علی، **معالم العلماء**، فی فهرست کتب الشیعه و اسماء المصنفین منهم قدیما و حدیثا، نجف اشرف: منشورات المطبعه الحیدریه، ۱۳۸۰ ق.
۳. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، **الفهرست**، ترجمه رضا تجدد، ایران: چاپخانه بانک بازرگانی، ۱۳۴۶ ق.
۴. ابن غضائری، احمد بن حسین وسطی بغدادی، **الرجال**، محقق و مصحح: حسینی، محمدرضا، قم: دارالحديث، ۱۳۶۴ ش.
۵. ابن حجر العسقلانی، **لسان المیزان**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ ق.
۶. ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، **من لایحضره الفقیه**، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۴ جلد، چاپ دوم، ۱۴۱۳ ه. ق.
۷. ابوبکر احمد بن علی بن خطیب بغدادی، **تاریخ بغداد**، بیروت: دارالکتب العربی، بی تا.
۸. استادی، رضا، **مجموعه قرآن و حدیث**، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، فصلنامه نور علم، ۱۳۶۴ ش.
۹. امین، سید محسن، **اعیان الشیعه**، بیروت: نشر دارالتعارف، بی تا.
۱۰. برقی، احمد بن محمد بن خالد، رجال البرقی - **الطبقات**، محقق / مصحح: طوسی، محمد بن الحسن / مصطفوی، حسن، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ش.
۱۱. پاک نیا، عبدالکریم، قم، معاونت تبلیغ و آموزش‌های کاربردی حوزه‌های علمیه، **مجله مبلغان**، آبان و آذر ۱۳۸۷، شماره ۱۰۹.
۱۲. ترمذی، محمد بن عیسی، **شمائل النبوی**، ترجمه دکتر محمود مهدوی دامغانی، بی جا، بی تا.
۱۳. جعفریان، رسول، **منابع تاریخ اسلام**، قم: انتشارات انصاریان، ۱۳۸۷ ش.
۱۴. حر عاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعه**، تهران: مکتبه الاسلامیه، چاپ ششم، بی تا.
۱۵. حسینیان مقدم، حسین، **اصحاب امامان شیعه و سیره نگاری**، دوره‌های سیره نگاری نبوی در حوزه‌های شیعی، ذاکری، علی اکبر، پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، شماره ۱۳۹ و ۱۴۰.
۱۶. حموی، یاقوت، **معجم الادباء**، بیروت: دارالفکر، الطبعة الثالثة، ۱۴۰۰ ق.
۱۷. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، **کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون**، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ هـ.
۱۸. خطیب بغدادی، احمد بن علی، **تاریخ بغداد**، مدینه السلام، بیروت، دارالکتب العلمیه، [بی تا]
۱۹. ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، **میزان الاعتدال**، تحقیق شعیب الارنؤوط، الطبعة السابعة، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۱۰ هـ.
۲۰. سخاوی، محمد بن عبدالرحمن؛ **الاعلان بالتوبیخ لمن ذم التاریخ**، دمشق: البرقی، ۱۳۴۹ هـ.

۲۱. طوسی، محمد بن حسن، **رجال الطوسی** ۴۶۰ ق، محقق / مصحح: قیومی اصفهانی، جواد، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۳۷۳ ش.
۲۲. _____ طوسی، محمد بن حسن، **فهرست كتب الشيعة و أصولهم و اسماء المصنفين و أصحاب الأصول**، محقق / مصحح: طباطبائی، عبدالعزیز، قم، مكتبة المحقق الطباطبائی، بی تا.
۲۴. طبرسی، فضل بن حسن، **اعلام الوری باعلام الهدی** قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۷ هـ
۲۵. آقابزرگ طهرانی، **الذریعه**، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق.
۲۶. کشی، محمد بن عمر، **اختیار معرفة الرجال** (مع تعلیقات میرداماد الأسترآبادی)، قرن ۴، محقق / مصحح: رجایی، مهدی، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام.
۲۷. منتجب الدین، علی بن عبیدالله بن بابویه الرازی: **الفهرست** (للازی) (۶۰۰ ق)، محقق / مصحح: محدث، جلال الدین، قم، کتابخانه عمومی آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۲۲ ق.
۲۸. محرمی، غلامحسین، **تاریخ تشیع**، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۹ ش.
۲۹. نجاشی، احمد بن علی، **رجال النجاشی** ۴۵۰ ق، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۵ ش.
۳۰. مجلسی، محمدباقر، **بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار علیهم السلام**، قم: مؤسسه وفا، بی تا.
۳۱. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، **تاریخ الیعقوبی**، بیروت: دار صادر، بی تا.

